

NAXÇIVANIN İNZİBATİ ƏRAZİ QURULUŞUNDA 1929-CU İL DƏYİŞİKLİKLƏRİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ

*Nurlana ƏLİYEVƏ,
AMEA-nın Naxçıvan
Bölməsinin kiçik elmi işçisi,
nurlana.aliyeva3@gmail.com*

AÇAR SÖZLƏR: *Naxçıvan Muxtar Respublikası, xəritə, inzibati ərazi quruluşu, erməni təcavüzü.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Нахчыванская Автономная Республика, карта, административно-территориальная структура, армянская агрессия.*

KEY WORDS: *Nakhchivan Autonomous Republic, map, administrative and territorial structure, Armenian aggression.*

Əlverişli coğrafi şəraitdə yerləşən Naxçıvan qədim insanların ilk məskənlərindən və bəşər sivilizasiyasının mühüm ərazilərindən biridir. Bu diyar tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində bir çox dövlətlərin diqqətini cəlb etmiş və hücumlara məruz qalmışdır. Müxtəlif dövrlərdə bir sıra dövlətlər tərəfindən işğal olunmasına baxmayaraq, Naxçıvan Azərbaycanın əzəli və əbədi ərazisi kimi qorunub saxlanılmışdır. Bu bölgə 1921-ci il martın 16-dan başlayaraq Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası, 1923-cü il iyunun 16-dan Naxçıvan diyarı, 1924-cü il fevralın 9-dan Naxçıvan MSSR, 1990-cı ildən isə Naxçıvan Muxtar Respublikası adlandırılmışdır. 1995-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyaya əsasən Naxçıvana Azərbaycan Respublikasının tərkibində muxtar dövlət statusu verilmişdir. Şimalda və şərqdə Ermənistan Respublikası (sərhəd xəttinin uzunluğu 246 km), qərbdə Türkiyə Cümhuriyyəti (sərhəd xəttinin uzunluğu 11 km), cənubda isə İran İslam Respublikası (sərhəd xəttinin uzunluğu 204 km) ilə həmsərhəddir.

Naxçıvanın muxtariyyət statusunun hüquqi bazasının yaradılması 1924-cü ilin aprelinde Azərbaycan SSR-nin MİK tərəfindən təsdiq edilmiş Naxçıvan MSSR (Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası) haqqında Əsasnamənin qəbulu ilə başlanmışdır. Əsasnaməyə görə, Naxçıvan Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsi kimi ona Muxtar Respublika şəklində daxil olurdu. Naxçıvanın Azərbaycanla qarşılıqlı münasibətləri Azərbaycanın Konstitusiyası ilə müəyyənləşdirilirdi. Bu Əsasnamə MR-in ictimai, siyasi, iqtisadi həyatını tənzimləyən əsas qanunverici akt olmuşdur. Bununla Naxçıvan özünün qanunverici orqanları, icra hakimiyyəti olan muxtar quruma çevrilmişdir.

Naxçıvanın 1924-cü ilə aid kartoqraf N.Rıbakov tərəfindən tərtib edilmiş xəritəsini əsas götürərək bu dövr haqqında məlumat əldə etmək mümkündür. Xəritədə buranın ərazisi və əsas yaşayış məntəqələri öz əksini tapmış, Naxçıvanla Ermənistan arasındakı

“mübahisəli ərazilər” xüsusi göstərilmişdir. Bunlar indiki Şərur, Kəngərli, Babək, Şahbuz rayonları ilə Ermənistan SSR arasındakı 279 hektar ərazi və Ordubad rayonu ilə Zəngilan arasında qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzurun bir hissəsidir. Həmçinin Kilit və Qarçevan əraziləri də Naxçıvanın sərhədləri içərisində yer almışdır [1, s. 155].

Tarixən ermənilər Azərbaycanın müxtəlif ərazilərinə, eləcə də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvana qarşı torpaq iddiaları ilə çıxış etmiş və bu mənfur niyyətlərindən heç vaxt əl çəkməmişlər. Bir çox hallarda onlar məqsədlərinə nail olmuşlar. “Böyük Ermənistan” yaratmaq sevdası ilə yaşayan ermənilər hiylə ilə torpaqlarımızı işğal etmişlər. Nəticədə, Zəngəzur mahalı, Göyçə torpaqları, Vedibasər ərazisi əlimizdən alınmış, Naxçıvan Azərbaycandan ayrı düşmüş, Kərki kəndi işğal olunmuşdur.

Məlumdur ki, Azərbaycan Demokratik Respublikasının mövcudluğu zamanı onun ərazisi 114 min kvadrat kilometr idi. Bunun 97,4 min kvadrat kilometr mübahisəsiz, 16,6 min kvadrat kilometr “mübahisəli ərazilər” sayılırdı [2, s. 422].

1920-ci ilə qədər ermənilər öz məqsədlərinə nail ola bilməsələr də, məkrli siyasətləri nəticəsində mərhələ-mərhələ arzularını gerçəkləşdirə bilməmişlər. Zaqafqaziyada Sovet hakimiyyətinin qurulduğu dövrdə Azərbaycanın tarixən Naxçıvanla bağlı olan Zəngəzur, Dərələyəz, Qəmərli, İrəvan və Göyçə mahalları və b. bölgələri Rusiyanın havadarlığı ilə Ermənistan tərəfindən ələ keçirilmişdir. 1920-ci ilin yayında Azərbaycanın Zəngəzur, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz kimi mübahisəsiz torpaqları uğrunda Sovet Rusiyası ilə Ermənistan arasında hərbi əməliyyatlarla yanaşı, danışıqlar davam etdirilmiş, Azərbaycanın iştirakı olmadan onun torpaqlarının Ermənistana verilməsi məsələsi müzakirə edilmişdir. N.Nərimanov V.İ.Leninə məktubunda yazırdı: “Dəhşətli vəziyyət yaranmışdır. Mərkəz Gürcüstan və Ermənistanın müstəqilliyini, Azərbaycanın isə istiqlalini tanımış, lakin eyni zamanda həmin mərkəz Azərbaycanın tamamilə mübahisəsiz ərazilərini Ermənistana verir...” [1, s. 158-159].

1921-ci ildə Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Türkiyənin səlahiyyətli nümayəndələrinin RSFSR-in nümayəndəsinin iştirakı ilə imzalandıqları Qars müqaviləsi ilə ölkələr öz üzrlərinə öhdəliklər götürmüşlər. Müqavilənin birinci maddəsində göstərilir ki, “razılığa gələn tərəflər ərazi məsələləri barədə əvvəlki müqavilələrin qüvvəsini itirmiş hesab edirlər. Zaqafqaziya Respublikaları bir-birinə qarşı ərazi iddiaları ilə tələb qaldırmamağı və üçüncü bir ölkəyə də bu imkanı verməməyi öhdəsinə götürürlər” [1, s. 159]. Qars müqaviləsinin 3-cü əlavəsində isə göstərilən sərhədlər daxilində Naxçıvan ölkəsi Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi kimi verilmişdir. “Naxçıvan ərazisi” başlığı altında verilən əlavədə Ermənistan SSR ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasındakı sərhəd xəttinin keçdiyi əsas nöqtələr aşağıdakı kimi göstərilib:

(Naxçıvan ərazisi) Urmiya kəndindən (başlayır), oradan düz xətt ilə Arazdəyən stansiyasına (bu stansiya Ermənistan SSR-ə qalacaq), sonra düz xətt ilə Qərbi Daşburun (3142) dağına, oradan Şərqi Daşburun (4108) dağına, Cəhənnəm dərəsi, Bağıracaq dağının (6607 və ya 6587) – su ayrıcı xətt üzrə Ravona (bulaq) cənubunda qurtarır. Oradan da keçmiş İrəvan Qafqazının və Şərur-Dərələyəz xəttini izləyərək 6629 yüksəkliyindən Kömürlü dağ (6839 və ya 6930), oradan 3080 yüksəkliyinə, Sayad dağ (7868), (Qurd qulaq) kəndi Gamasor dağ (8160) – 8022 rəqəmli təpə və Göy dağ (10282) və keçmiş

Naxçıvan qəzasının inzibati sərhədinin şərq [3, s. 431].

Burada Naxçıvanın sərhədləri dəqiq göstərilə də, ermənilər məqsədli surətdə sonrakı illərdə tərtib edilmiş xəritələrdə arzularını gerçəkləşdirmişlər. Belə ki, 1924, 1928, 1932-ci illərə aid xəritələrdə Naxçıvan ərazisi dəqiq göstərilə də, 1929, 1942-ci illər və daha sonrakı illərdə tərtib edilmiş xəritələrdə saxtakarlığa yol verilmiş və beləliklə, Arazdəyən stansiyası bölgəsindən 400 hektar, Şahbuz rayonunun Kükü ərazisindən 450 hektar Ermənistan SSR ərazisinə qatılmışdır [1, s. 160].

1924-cü ildə Rıbakov tərəfindən tərtib edilmiş xəritə öz obyektivliyi, təkmil və dəqiqliyi ilə seçilir. Bu xəritədə Sədərək kəndinin “Həsənqulu bağı” deyilən ərazi düzgün olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisinə daxil edilmişdir. 1929-cu il xəritəsində isə əksinə, “Həsənqulu bağı” Ermənistan SSR ərazisi kimi göstərilmişdir.

1924-cü ildə Naxçıvan MSSR-də 3 qəza (Şərur, Naxçıvan, Ordubad) və 12 dairə təşkil olunmuşdur [4, s. 39; 5, s. 95]. 1925-ci ildə qəzalar ləğv edilmiş, dairələrin sayı 10-a çatdırılmışdır: 1. Baş Nəraşen rayonu (53 kənd); 2. Qıvraq rayonu (19 kənd); 3. Cəhri rayonu (14 kənd); 4. Tumbul rayonu (30 kənd); 5. Nərimanov rayonu (30 kənd); 6. Əbrəqunus rayonu (29 kənd); 7. Culfa rayonu (4 kənd); 8. Ordubad rayonu (20 kənd); 9. Parağa rayonu (15 kənd); 10. Aza rayonu (11 kənd) [6, s. 34].

1925-ci ildə Naxçıvan MSSR-in inzibati ərazisində təşkil olunan rayonlardan biri Aza rayonudur. Aza rayonu Yuxarı Aza, Aşağı Aza, Kələntər Dizə, Der, Baş Dizə, Sumbatan Dizə, Qoşadizə, Düylün, Düylün Dizə, Gilançay və Dəstə kəndlərini əhatə etmiş və 1930-cu ildə təşkil olunan Ordubad rayonunun tərkibinə daxil edilmişdir. Arxiv materiallarının verdiyi məlumata görə, Cəhridə inzibati rayon mərkəzi 1925-ci ildə təşkil olunmuş, rayon Cəhri, Şeytanabad, Əznəbürd, Buzqov, Lizbirt və Kərməçataq kəndlərini əhatə etmiş, 1930-cu ildə ləğv olunaraq Naxçıvan rayonunun (indiki Babək rayonu) tərkibinə daxil edilmişdir. Qıvraqda inzibati rayon mərkəzi 1925-ci ildə təşkil olunmuş və 1930-cu ildə Baş Nəraşen rayonu ilə birləşdirilmişdir. 1925-ci ildə təşkil olunan Tumbul və Cəhri rayonları 1930-cu ildə Naxçıvan rayonunun tərkibinə daxil edilmiş və rayonun mərkəzi Naxçıvan şəhəri olmuşdur. Nərimanov inzibati rayon kimi 1925-ci ildə təşkil edilmiş və Yuxarı Şahbuz adı Nəriman adı ilə əvəzlənmişdir. 1930-cu ilin əvvəllərində Şahbuzun əvvəlki adı bərpa edilmiş və ərazi Şahbuz rayonu adlandırılmışdır. 1925-ci ildə təşkil olunmuş Parağa rayonu 15 kəndi əhatə etmiş və 1930-cu ildə Ordubad rayonunun tərkibinə daxil edilmişdir. 1925-ci ildə təşkil olunmuş Tumbul rayonu 30 kəndi əhatə etmiş və 1930-cu ildə Naxçıvan rayonunun (indiki Babək rayonu) tərkibinə daxil edilmişdir [7, s. 185-188].

1926-cı ildə Naxçıvan MSSR 8 dairəyə - Baş Nəraşen, Qıvraq, Tumbul, Nərimanov, Əbrəqunus, Culfa, Parağa və Ordubad dairələrinə bölünmüş, Şərur, Naxçıvan, Culfa və Ordubad rayonlarına ayrılmışdır. 1930-cu ilin avqust ayında bu rayonlara daha iki müstəqil rayon – Şahbuz və Əbrəqunus rayonları əlavə edilmiş, beləliklə, muxtar respublikada altı rayon olmuş və 1948-ci ildə Əbrəqunus rayonu Culfa rayonu ilə birləşdirildikdən sonra Naxçıvan MSSR inzibati cəhətdən beş rayona bölünmüşdür [6, s. 34].

1930-cu ildə respublikanın rayonlaşdırılması ilə əlaqədar Naxçıvan ərazisində əvvəllər təşkil edilmiş 8 dairə 5 rayona (Naxçıvan, Nəraşen, Əbrəqunus, Ordubad və

Şahbuz) bölünmüş və 242 yaşayış məntəqəsinin adı qeydə alınmışdır. Ancaq müxtəlif səbəblər üzündən kəndlərin boşaldılması, ucqar ərazilərdə yerləşən kəndlərin münasib ərazilərə köçürülməsi və s. nəticəsində bugünkü adlarla müqayisədə 77 kənd adı başqa adla əvəzlənmiş, yaxud ləğv edilmişdir. Belə ki, Həsəncan, Məmmədhasənlı, Naxış-Nərgiz, Ovçular, Parçı, Qaratağlar, Quşçulu, Sinidizə, Sürəməlik, Şurabad, Təzə-Hacıvar, Əskikənd və s. kimi adlar ancaq arxiv materialları və digər mənbələrdə yaşayır [6, s. 36-37].

Naxçıvanı “böyük Ermənistanı” birləşdirə bilməyən ermənilər fürsət düşdükcə himayədarlarının köməyi ilə Naxçıvan ərazisindən müəyyən torpaqları qopara bilmişlər. 18 fevral 1929-cu ildə Zaqafqaziya MİK-nin qərarı ilə 1921-ci ildə imzalanmış Moskva və Qars müqavilələrinin şərtləri kobud surətdə pozularaq Naxçıvanın 9 kəndi - Şəhur qəzasının Qurdqulaq, Xaçik, Horadiz, Naxçıvan qəzası Şahbuz nahiyəsinin Oğbin, Ağxəç, Almali, İtqıran, Sultanbəy kəndlərinin, Ordubad qəzasının Qorçevan kəndinin, habelə Kilit kəndi torpaqlarının bir hissəsinin əkin sahələri və otlaqları ilə birlikdə Ermənistanı SSR-ə verilməsi nəticəsində Naxçıvan MSSR-in ərazisi 657 kvadrat kilometr azaldı [8, s. 29].

1929-cu ildə Zaqafqaziya MİK tərəfindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının ən böyük yaşayış məskənlərindən biri olan Sədərəyin bir sıra yaylaq və yurd yerləri də zorla alınıb erməni daşnaklarına verilmişdir. Həmin yaylaq və yurd yerləri bunlardır: Ərmik, Havuş, Qaşqay, Camışbasan, Haçic, Əmoğlu, Qaraxəç (Sovetşən adı qoyublar), Birəli, Şatırgünbəzi (Armaş adlandırılıblar), Çanaqçı, Günnüt, Baxçacıq, Yelvin, Qozulça, Palantökən, Asnı, Atdaşı, Kalafaağıl, Hortun, Dübəkli, Alpayoqquşu, Sultanbulağı, Şamo, Danzik, Qədili, Arazdöyən, Gəfərli, Daşxırman, İtölən, İtoturan, Kərki, Yanıq, Gennişik, Ağbulaq, Qaraağac, Kabatağı oğlu və Həsənqulu bağları, Qaraçoban, Nadirin düzü, Qızıldaş [9, s. 106]. Göründüyü kimi, heç bir hüquqi əsası olmayan bu qərarlar, Türkiyə hökumətinin razılığı və xəbəri olmadan Qars müqaviləsinin şərtləri pozulmuş, Naxçıvan Muxtar Respublikasının 10-a yaxın kəndi əkin sahələri, otlaqları, biçənəkləri və sair ilə birlikdə əlimizdən alınmışdır.

1930-cu ildə isə Aldərə, Lehvaz, Astazur, Nüvədi və s. yaşayış məntəqələri Ermənistanı verilmiş və həmin ərazidə Mehri rayonu yaradılmışdır. Ermənistanın Naxçıvanla bağlı ərazi iddiaları sonrakı dövrlərdə də davam etmişdir. Erməni millətçilərinin Naxçıvana qarşı ərazi iddiaları ilə bağlı törətdiyi qanlı cinayətlər Kərki kəndindən də yan keçməmişdir. Hələ 1938-ci ildə Kərki torpaqlarının bir hissəsi Azərbaycan hökumətinin razılığı ilə Ermənistanı verilmişdi. Bu barədə protokola Azərbaycan MİK-in işçiləri - ermənilər Qadakçıyan və İsaakyan qol çəkmişdilər. Kənd ərazisinin digər bir hissəsi isə 1969-cu ilin mayında Azərbaycanın o zamankı rəhbərliyinin “səxavəti” üzündən Ermənistanı “bağışlanmışdı”. Beləliklə, Kərkinin bütünlüklə işğal edilməsinə əlverişli şərait yaranmışdı. 1990-cı il yanvarın 15-də isə Kərki ermənilər tərəfindən işğal edilmişdir [10, s. 294].

Tarixin sonrakı mərhələlərində ermənilər daha da azğınlaşmış, artıq ayrı-ayrı əraziləri yox, bütövlükdə Naxçıvanın Ermənistanı verilməsini dövlət səviyyəsində

qaldırılmışlar. Lakin onların arzuları ürəklərində qalmış, məsələni öz xeyirlərinə həll edə bilməmişlər. Keçən əsrin 80-ci illərinin sonu - 90-cı illərinin əvvəllərində Ermənistan hərbi yolla Naxçıvan Muxtar Respublikasına təcavüz etsə də, məqsədinə nail ola bilməmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin Naxçıvanda yaşayıb, fəaliyyət göstərməsi Naxçıvanı erməni işğalından xilas etmişdir [1, s. 162].

Bu gün də erməni təbliğatı öz işini görməkdədir. Onlar beynəlxalq ictimaiyyəti çaşdırmaq üçün saxta təbliğatlarını işə salmışlar: Naxçıvanla, onun tarixi və abidələri ilə bağlı heç bir elmi əsas olmayan uydurmalar irəli sürür, kitablar çap etdirir, konfranslar keçirirlər. Respublika ziyalıları, elmi ictimaiyyət ermənilərin bu uydurma təbliğatlarını ifşa etməli, beynəlxalq ictimaiyyətə doğru-düzgün məlumat çatdırmalıdır. Bunun üçün bütün vasitələrdən istifadə edilməlidir. Xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin dediyi kimi, **“... bütün bu iddiaların əsassız, uydurma olduğunu beynəlxalq aləmdə sübut etməliyik. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü nəinki indiki dövrdə, gələcək nəsillər üçün də qoruyub saxlamalıyıq”**.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 191 s.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, V cild (1900-1920-ci illər). Bakı: Elm, 2001, 672 s.
3. İ.E.Atnur. Osmanlı idarəçiliyindən sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921). Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 496 s.
4. Naxçıvan Tarixi Atlası. Bakı: 2010, 55 s.
5. Naxçıvan Ensiklopediyası. II cild. Naxçıvan: 2005, 376 s.
6. Bağirov A. Naxçıvanın oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.
7. Bağirov A. Onomologiya problemləri, I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 436 s.
8. Səfərli F. Naxçıvan bölgəsinin tarixi coğrafiyası haqqında qeydlər // Azərbaycan MEA Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2012, №1, s. 29.
9. Hacı Seyidov T. Bu zorakılıq, haqsızlıq xalqın qan yaddaşından heç vaxt silinməyəcək. (Naxçıvan MR-nın statusu). Bakı: 2009, 107 s.
10. Naxçıvan Ensiklopediyası. I cild. Naxçıvan: 2005, 356 s.

Нурлана Алиева

**ИЗМЕНЕНИЯ И РЕЗУЛЬТАТЫ 1929 ГОДА В АДМИНИСТРАТИВНО-
ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ НАХЧЫВАНА**

АННОТАЦИЯ

В статье говорится о территориальных изменениях в Нахчыване в 1924-1940 гг. Начиная с 16 марта 1921 году Нахчыванский регион сначала назывался Нахчыванской Советской Социалистической Республикой, с 16 июня 1923 году Нахчыванским краем, с 9 февраля 1924 году Нахчыванской АССР, а с 1990 году Нахчыванской Автономной Республикой. В 1929 году по решению ЦИК Закавказского крайкома 9 сел Нахчывана: Гурдгулаг, Хачик, Горадиз Шарурского уезда, Охбин, Агхач, Алмалы, Итгыран, Султанбек, Шахбузсково участка, Горчеван, а также часть пахотных земель села Килит Ордубадсково участка были переданы Армении. В результате этого территория Нахчыванской АССР уменьшилась на 657 км.

Nurlana Alieva

**CHANGES AND RESULTS OF 1929 IN THE ADMINISTRATIVE AND
TERRITORIAL STRUCTURE OF NAKHCHIVAN**

ABSTRACT

The article refers to the territorial changes in Nakhchivan in 1924-1940s. Since March 16, 1921 Nakhchivan region initially was named Nakhchivan Soviet Socialist Republic, from June 16, 1923 the Nakhchivan Territory, from February 9, 1924 the Nakhchivan ASSR and since 1990 of the Nakhchivan Autonomous Republic. In 1929 under the decision of Transcaucasia CEC 9 villages of Nakhchivan: Gurdgulag, Khachik, Horadiz in Sharur district, Ohbin, Aghach, Almaly, Itgyran, Sultanbek in Shahbuz region, Gorchevan, as well as a part of arable land of the village Kilit in Ordubad region were given to Armenia. A result of this the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic decreased by 657 km.